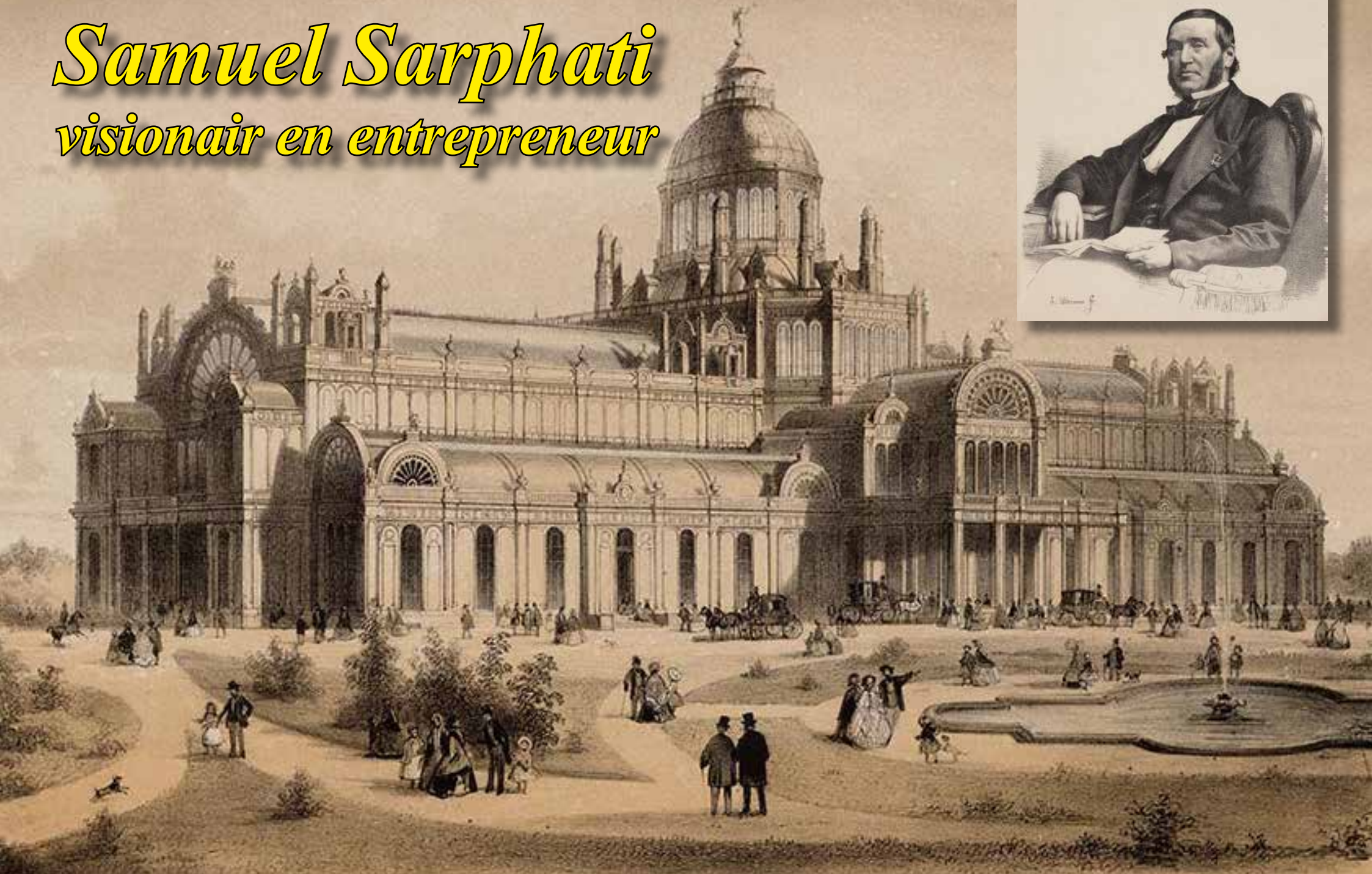


Samuel Sarphati

visionair en entrepreneur



Waar denkt u aan bij het horen van de naam Sarphati? Aan de Sarphatistraat? Aan het Paleis voor Volksvlijt of het Amstelhotel? Of aan de broodfabriek MBF? Of aan de armenarts die hij decennia-lang was? Dan bent u al avontuurlijk op weg om naar de verdere achtergronden van deze mens te zoeken. Gaat u mee met ons op ontdekkingsstocht langs de werken van Sarphati?

Allereerst kijken we hoe de familie Sarphati in Amsterdam terecht kwam. Sarphati en alle daarop lijkende achternamen betekenen: 'Fransman' en duiden op Sefardisch Joden die in de veertiende eeuw voor pogroms vanuit Frankrijk naar het Iberisch schiereiland vluchtten. Eind vijftiende eeuw moesten zij opnieuw de wijk nemen, dit maal naar Portugal of Noord-Afrika. Eind zestiende eeuw werd het ook in Portugal ondraaglijk en kozen veel joden voor de Republiek. Het was als een lopend vuurtje langs de joodse gemeenschappen in Europa gegaan dat je in de Republiek veilig was en je eigen godsdienst redelijk ongestoord kon belijden.

Samuel Sarphati werd 31 januari 1813 geboren op de Nieuwe Keizersgracht. Amsterdam zucht dan onder het Franse bewind, dat stad en land uitzuigt om de steeds kostbaardere oorlogen van Napoleon te financieren. Zojuist had hij voor de poorten van Moskou indirect – door kou en honger – een pak slaag gekregen en was op weg terug naar Frankrijk. Tienduizenden Nederlandse dienstplichtigen hadden de dood gevonden of zouden op de terugtocht nog omkomen. Vader Immanuel Sarphati handelde in tabak, maar onder het Franse juk mocht hij daar niet al te veel aan verdienen. Toch waren de Sarphati's redelijk welgesteld. De familie was tamelijk orthodox in het geloof en Samuel kreeg een daarbij passende opvoeding.

De stamvader van de Amsterdamse tak der Sarphati's moet in de eerste golf van migranten uit Spanje en Portugal in Amsterdam zijn aangekomen, kort voor of direct na 1600. Bij de oprichting in 1615 van de bruidschat-organisatie Dotar kreeg de familie Sarphati een vaste plek in het bestuur, een plek die van vader op zoon overging. Ook Immanuel en Samuel zouden lid worden.

Onder: Dit beeld zal Samuel Sarphati vaak hebben gezien, wandelend van het woonhuis van de familie naar het centrum van het Joodse leven, de ruimte tussen beide grote synagogen aan de Deventer Houtmarkt en de toen nog niet gedempte Houtgracht en het begin van de Muidergracht. De brug over de Nieuwe Herengracht voor de Weesperstraat was nog een vaste brug. Direct achter de brug de Joden vleeshal en daar weer achter de Portugese synagoge; bron: Stadsarchief Amsterdam (SAA)





Opleiding

Samuel Sarphati zou apotheker worden en werd door zijn vader voor een opleiding tot apotheker voor f500,- ingekocht bij Isaac Coronel, apotheker op de Houtgracht. Na een proeftijd, waarin de 13-jarige Samuel zich als leergierig bewezen had, maakte vader en apotheker een contract op volgens welk Samuel in een leertijd van zeven jaar tot volwaardig apotheker opgeleid zou worden, met de mogelijkheid dat hij dan als

partner en opvolger de zaak op den duur zou overnemen.

De keuze voor apotheker was niet toevallig. De Portugees-joodse samenleving was hecht georganiseerd en tegen een tekort aan apothekers in de toekomst – of wat voor zorgberoep dan ook – werd de

studierichting hevig gepropageerd. Deze zachte dwang komen we later nog eens tegen als Samuel armenarts voor de Portugees joodse gemeenschap wordt.

Als onderdeel van de opleiding moest Samuel zo nu en dan lessen volgen aan het Atheneum Illustre, vooral om lessen in scheikunde te volgen. De toepassing van de moderne scheikunde in de farmacie stond in 1826 nog in de kinderschoenen en de enkeling die zich daarin verdiepte en proeven deed, werd al snel expert op dat gebied. Samuel was gefascineerd door scheikunde en zou dat zijn verdere leven blijven. Op het atheneum kreeg hij o.m. les van hoogleraar H.C. van der Boon Mesch en het was deze leraar die de capaciteiten van Samuel herkende en

hem aanzette meer na te streven dan apotheker in de Jodenbuurt te worden. Na anderhalf jaar deelde Samuel zijn vader doodleuk mee dat hij zou switchen van Coronel naar de stadsapothek van het Binnengasthuis: stadsapotheker Isaak Hugenholtz. De incidentele lessen aan het atheneum bleven doorgaan. In 1829 volgt Samuel colle-



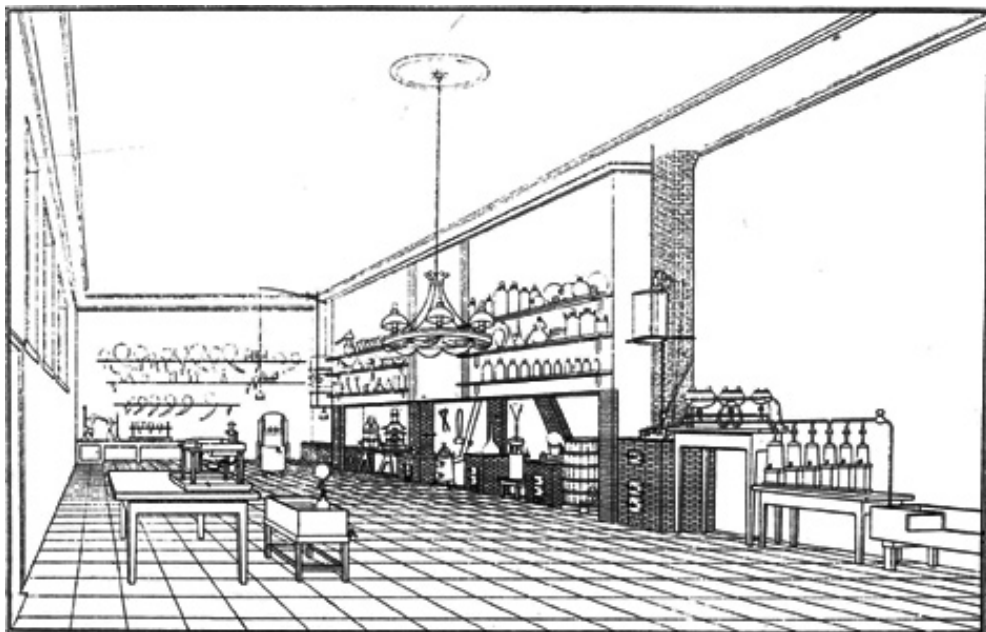
Dit zijn de mannen die de levensloop van Sarphati de richting gewezen hebben:

Boven: Hendrik Carel van der Boon Mesch (1795-1831), hoogleraar theoretische, farmaceutische en technische chemie aan het Athenaeum Illustre

Rechts: Antonius Henricus (Anthony Hendrik) van der Boon Mesch (1804-1874), hoogleraar scheikunde en landhuishoudkunde aan de Universiteit Leiden

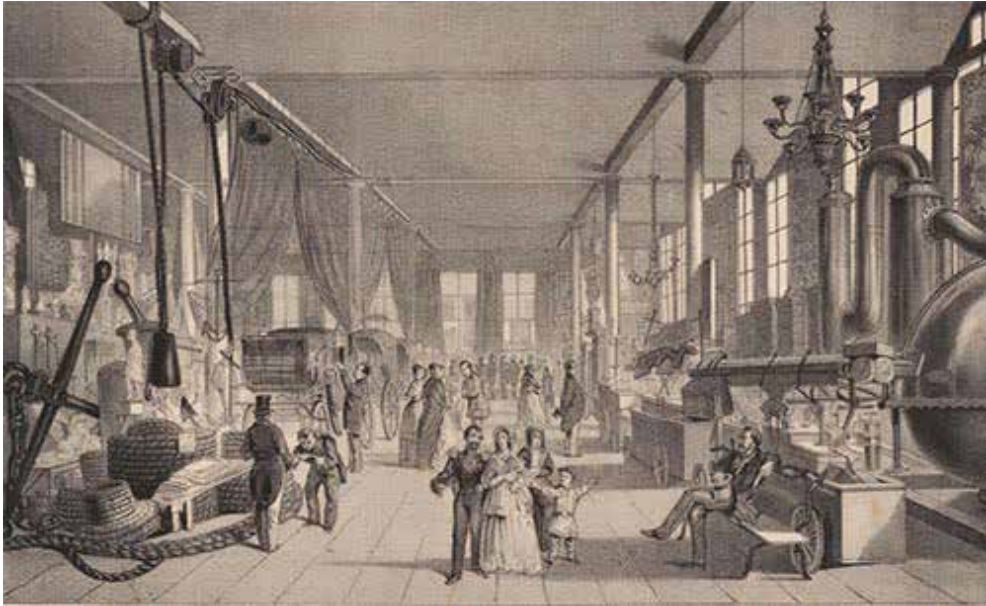
ges van hoogleraar Gerard Vrolijk die op zijn beurt op de universiteit van Leiden geschoold was. Uit Leiden bracht Vrolijk vernieuwende methoden mee die betrekking hadden op de geneeskunde. Het was deze kennismaking die Samuel aanzette nog een keer een move te maken, dit keer naar de geneeskunde. In plaats van in 1833 examen te doen om zijn apothekersopleiding af te sluiten liet hij zich in september van dat jaar inschrijven als student geneeskunde aan de universiteit van Leiden. Zijn vader had toen allang opgegeven zijn zoon in voorbestemde richtingen te duwen en bezag de carrière van zijn zoon met belangstelling, maar van een afstand.

Sarphati was leergierig en ijverig. Het studentikoze leven was aan hem niet besteed. Hij bleef ook braaf de synagoge bezoeken, ook al had Leiden geen aparte Portugese synagoge. Hij volgde met grote interesse de colleges van Anthony Hendrik van der Boon Mesch,



de jongere broer van de hoogleraar bij wie Sarphati in Amsterdam eerder colleges volgde. Van der Boon Mesch was meer dan een hoogleraar scheikunde; hij onderrichtte ook in landhuishoudkunde en organiseerde daarin ook een soort masterclasses voor particuliere ondernemers. De zgn. technische scheikunde was een richting die de scheikunde inzette om landbouwgrond en de productie van landbouwgewassen te verbeteren en daar kwam later nog de industrie bij om industriële processen en producten te verbeteren. Na een voorzichtige start werden de colleges door honderden fabrikanten en geïnteresseerden gevolgd. Dat fascineerde Sarphati; hij was vaak aanwezig bij deze industriecolleges en uiteraard viel hij als student in dit gezelschap op. Ze werden ook niet aan de universiteit gegeven, maar in een lokaal van Maatschappij Diligentia waarvan Van der Boon Mesch honorair lid was. Diligentia was de zetel van de Huishoudelijke Maatschappij, departement Leiden, een wetenschappelijk 'bureau' voor toegepaste wetenschappen in dienst van landbouw, nijverheid en industrie. Leraar en student scheelden nauwelijks in leeftijd; Van der Boon Mesch was nog geen negen jaar ouder dan Sarphati en ze konden praten als gelijken. In het kielzog van Van der Boon Mesch werd ook Sarphati lid van de Maatschappij. Het zou zijn verdere leven tekenen.

De Huishoudelijke Maatschappij had al een lang leven achter de rug. Het begon medio achttiende eeuw met de oprichting van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, door Lodewijk Napoleon omgedoopt tot Hollandsche Huishoudelijke Maatschappij en vanaf 1815 Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij. Vanaf 1832 gaf de Maatschappij een tijdschrift uit: Tijdschrift ter bevordering



van Nijverheid. Dat zou in 1849 ook de naam van de Maatschappij worden: Maatschappij ter bevordering van Nijverheid en Handel. Ook in de twintigste eeuw bleef de naam wijzigen: in 1902 Maatschappij van Nijverheid, in 1921 weer Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel en sinds 2009 kortweg: De Maatschappij. Sarphati rondde tussen neus en lippen zijn studie af, deed in 1838 kandidaatsexamen (cum laude) en promoveerde juni 1839 aan de universiteit van Leiden.

Hij vertrok weer naar Amsterdam en vestigde zich als huisarts, voorlopig in het ouderlijk huis, nu aan de Nieuwezijds Voorburgwal (Postzegelmarkt) maar na zijn huwelijk in 1843 met Abigaël Mendes de Leon, dochter uit een zeer rijke joodse familie, op Herengracht 598 vlak bij de Amstel. Sarphati had niet zozeer profijt van

Boven: Tentoonstelling nieuwe ontwikkelingen in de nijverheid, georganiseerd door de Maatschappij t.b.v. Nijverheid

de welstand van zijn schoonfamilie als wel van de uitbreiding van zijn kennissenkring die opeens tot in de hoogste regionen in de stad reikte. Dat zou hem de rest van zijn leven behulpzaam zijn.

Handelsschool

Koud was Sarphati weer teruggekeerd in Amsterdam of van de kansel in de Portugees Joodse synagoge werd de vacature voor een armenarts voorgelezen. De enige armenarts was zwaar overbelast maar werd in het vooruitzicht gesteld dat hij snel hulp zou krijgen van een jonge frisse arts die alleen nog even moest afstuderen. Het was een misrekening voor de parnassim (kerkbestuur van de sefardische gemeente) geweest dat Sarphati meteen wilde promoveren en er dus nog een jaar in Leiden aan vastplakte. De hele vacature was een schijnvertoning; het was min of meer uitgemaakte zaak dat Sarphati aan het begin van zijn loopbaan als armenarts zou optreden. Hij was niet zo goed of hij schreef een sollicitatiebrief..., hij was de enige en werd aangenomen. De geldelijke vergoeding was f250,- per jaar en de omschrijving behelsde een halve dagtaak die, als de arts gewetensvol was, eigenlijk een hele dagtaak betekende. Daar kon niemand van leven; rond diezelfde tijd verdienden de werkmensen bij bijvoorbeeld Paul van Vlissingen tussen f400 en f500 per jaar, een voorman zelfs f700,-. Sarphati kreeg de visites in het Portugees Joodse ziekenhuis in de Rapenburgerstraat toebedeeld en de helft van de toenmalige Jodenbuurt waar hij de zieken thuis moest bezoeken. Hij kweet zich voorbeeldig van zijn taak en kreeg veel lof.

In 1840 trad hij zijn plek in de broederschap Dotar aan, een voorziening binnen de Joodse samenleving. Hij kreeg recht op die plek door het overlijden van zijn oom Joshua die geen zoon naliet.



wal. Dat was wrang voor Sarphati; van de instellingen die zijn interesse hadden, weigerde 't Nut Joden als lid, net als het genootschap Felix Meritis. Via de Maatschappij stapte hij alsnog het gebouw van 't Nut binnen en hij werd een trouw bezoeker. Ook de landelijke jaarvergaderingen in Haarlem woonde hij steeds bij. Hij genoot van de uitwisseling van ideeën en de presentatie van oplossingen van het jaar ervoor voorgelegde vraagstukken in de vorm van prijsvragen. Voor die tijd was dat niets bijzonders; ook op de universiteit werden de studenten al geprikkeld door prijsvragen. Sarphati, ambitieus als hij was, had twee verhandelingen bekroond zien worden met gouden medailles. Uit één daarvan, over het toen nieuwe element jodium, sproot een octrooi voort dat hij nog als student toegewezen kreeg. Van de Maatschappij waren de meest uiteenlopende personen lid; niet alleen fabrikanten en handelaren maar ook politici, raadsleden,

Boven: Het gebouw van 't Nut aan de Nieuwezijds Voorburgwal 212 (SAA)

Van het departement Leiden van de Maatschappij schakelde Sarphati in 1839 over op departement Amsterdam. Dat hield elke maand een bijeenkomst in het gebouw van 't Nut van het Algemeen aan de Nieuwezijds Voorburg-

rechters en advocaten, overheidspersoneel en nog veel meer personen, op persoonlijke titel of als vertegenwoordiger van hun bedrijf. Zo ook Samuel Sarphati, Medicinae Doctor. Meteen na zijn entree werd Sarphati uitgenodigd zitting te nemen in commissies die inzendingen op prijsvragen beoordeelden. Zelf deed hij ook regelmatig onderzoek, bijvoorbeeld naar galvanotechniek. Daarnaast stelde hij in de vergadering voor om regelmatig tentoonstellingen te organiseren met producten en resultaten die voortkwamen uit de diverse prijsvragen. Het voorstel werd direct aangenomen. Dat idee zou later zijn ultieme vorm krijgen in zijn Paleis voor Volksvlijt, een speciaal gebouw voor tentoonstellingen.

Behalve bij de Maatschappij sloot Sarphati zich ook aan bij het genootschap Chemisch-Pharmaceutisch Leesgezelschap waar hij studiegenoten en hoogleraren uit zijn tijd bij het Atheneum Illustre weer ontmoette.

Bij Koninklijk Besluit werd in januari 1842 in Delft een academie opgericht die zowel kwekelingen voor de nijverheid als voor de handel ging opleiden¹. Dat was dus de handelsschool die de ondernemers in Amsterdam zich zo zeer wensten. Groot was de verontwaardiging dat niet Amsterdam, de handelsstad bij uitstek, deze eer te beurt viel. De Maatschappij benoemde direct een commissie die stads- en landsregering moest bewegen ook in Amsterdam een handelsschool op te richten. Sarphati werd lid van die commissie. Het klimaat in de Gemeenteraad was ongunstig voor dit soort optredens; B&W waren van mening dat dit soort initiatieven bij particulieren lagen. Als vanzelf ging de commissie over tot onderzoek naar de mogelijkheden een dergelijke opleiding op te zetten. De onderne-

1 Nadat de richting 'handel' uit deze opleiding geschrapt was, ontwikkelde zich hieruit de Polytechnische School, de huidige TU Delft

mers waren enthousiast, nu de financiën nog. Het lukte allemaal pas toen burgemeester Huidekoper en wethouder Koenen² het initiatief steunden. Het werd oktober 1846 voor de Inrichting voor Onderwijs in Koophandel en Nijverheid van de grond kwam en in één enkel lokaal in een gebouw in de Warmoesstraat met 40 leerlingen van start ging. Na enkele jaren verhuisde de school naar Nieuwe Doelenstraat 4, een pand dat later werd opgenomen in logement Rondeel. Directeur werd Jacob Alberda die tevens het gros van de lessen voor zijn rekening nam. Het was echter voor iedereen duidelijk dat dit de school van Sarphati was, die zelf de lessen Chemie voor zijn rekening nam. Zijn naam kleefde aan de onderneming en kort na zijn dood in 1866 stortte de opleiding dan ook weer in. Het duurde niet lang tot eindelijk de Gemeenteraad besloot een handelsschool op te zetten. Sarphati had de behoefte aan zo'n instelling duidelijk be-



wezen. Die school opende in 1869 zijn deuren in het Huis met de Hoofden aan de Keizersgracht. De Openbare Handelsschool (OHS) verhuisde in 1901 naar het Raamplein, naar een serieus en nieuw gebouwd schoolgebouw. Niemand ontkent dat Sarphati aan de wieg van deze opleiding stond.

2 Wethouder Koenen was meer dan enthousiast over deze handelsschool. Hij werd ook benoemd in de commissie van toezicht en hield ter gelegenheid van de opening van de school in 1846 een gloedvolle rede die tevens als boekje werd uitgegeven dat antiquarisch nog steeds circuleert. Koenen was ook de Reveilbeweging toegedaan en in die zin had hij ook zijn bedenkingen omtrent joodse stadgenoten die zich met de opleiding van jongeren bezig hielden, uit angst voor bekeringen. Hij zou later zelfs Sarphati laten vallen toen deze solliciteerde voor het hoogleraarschap scheikunde aan het Atheneum Illustre.

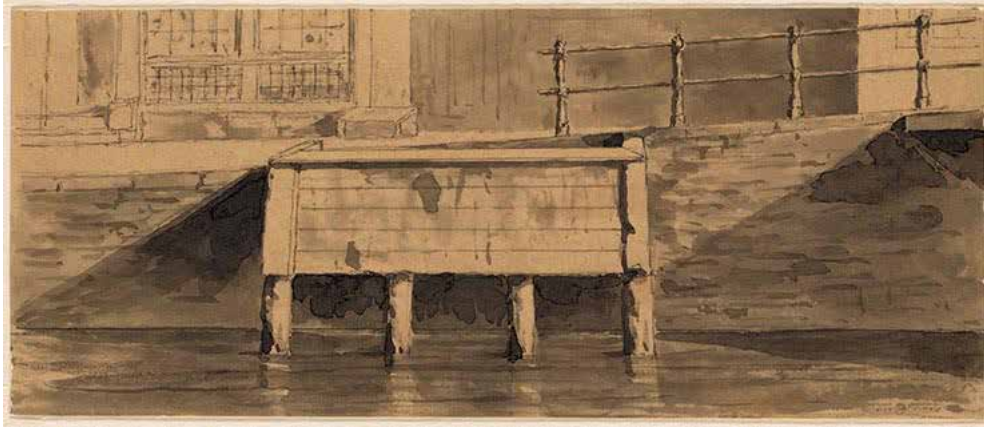


Vuilnisophaaldienst

Als armenarts zag Sarphati nog veel erger armoede dan hij ooit eerder gezien had. Het waren enkelingen die hun gezondheid of leven in de waagschaal stelden, waaronder de armenarts. Hij zag snel in dat medische zorg in dit stadium iets als 'dweilen met de kraan open' was. Hier paste geen genezing, hier moest voorkomen worden. Het is niet meer duidelijk in welke volgorde de ideeën elkaar opvolgden maar een aantal waren direct terug te voeren op zijn ervaringen als

Boven: Bij gebrek aan beeldmateriaal over Sarphati's handelsschool hier maar een foto van de opvolger: de Openbare Handelsschool aan de Keizersgracht, het Huis met de Hoofden. Vriend en vijand waren het er over eens dat Sarphati's initiatief aan de wieg van deze handelsschool had gestaan (SAA)

Links: Wethouder Koenen, groot voorstander van Sarphati's handelsschool



armenarts. De hygiëne moest verbeteren, er moest gezorgd worden voor schoon drinkwater en de voeding moest goedkoper en beter. Bedeling was verkeerd; de armen zonken dan steeds verder weg in lethargie. Werkverschaffing was het toverwoord en Sarphati streefde dat in sommige van zijn ondernemingen na, ook al was het idee misschien niet uitsluitend van hem.

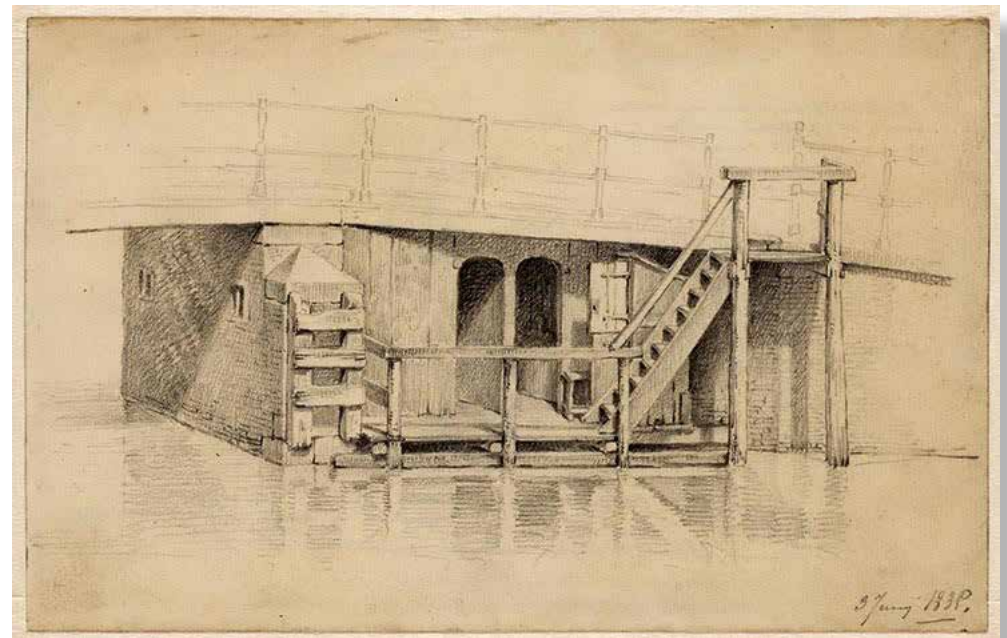
Eén van zijn meest succesvolle ondernemingen is zwaar onderbelicht: de Maatschappij ter bevordering van Landbouw en Landontginning. Dat zal wel komen omdat er 'een luchtje aan zat'. Letterlijk, in dit geval. Sarphati vond dat de gemeente Amsterdam dom omging met het afval in de stad. De stad was smerig en stonk, de grachten fungeerden nog steeds als open riool en door gebrek aan huisvesting met privaten deden sommige stadsbewoners noodgedwongen hun behoefte op de openbare weg. Urinoirs waren er in de stad nodig en vuilnisbakken. Schoon drinkwater diende in de stad verstrekt te worden tegen kostprijs of desnoods gratis. Er moest niet nóg een cholera-epidemie uitbreken voordat dit geregeld was.

Boven: Openbaar vuilnisvat zoals midden 19de eeuw werd aangebracht (beide SAA)

Rechts: Openbaar privaat onder een brug, waarvan er enkele in de stad werden ingericht

'Door het beter wegruimen van den mest kan bovendien aan den stedeling niet alleen werk worden verschaft; maar daaruit zal ook in de schamelste woningen zedelijk en stoffelijk heil voortspruiten; want van al de nadelen waaraan de arme bevolking blootstaat, is het overal omringen van mest en het daardoor verpesten van den dampkring, wel een der zwaarste en gevaarlijkste'. w.g. S. Sarphati

Sarphati's idee was het een maatschappij op te richten die alle afval in de stad zou ophalen. Delen die de stad nu voor zijn rekening nam en verpachtte, kostten de stadskas netto zo'n f43.500,- per jaar. Dat zou de stad uitsparen, om te beginnen. Verder zou Sarphati's maatschappij de straten schoonhouden en met het verzamelde afval, aangevuld met de opgehaalde as en menselijke fecaliën meststof produceren die aan de landbouw verkocht kon worden. Het permanent uitbaggeren van grachten en havens leverde baggerspecie op die bij



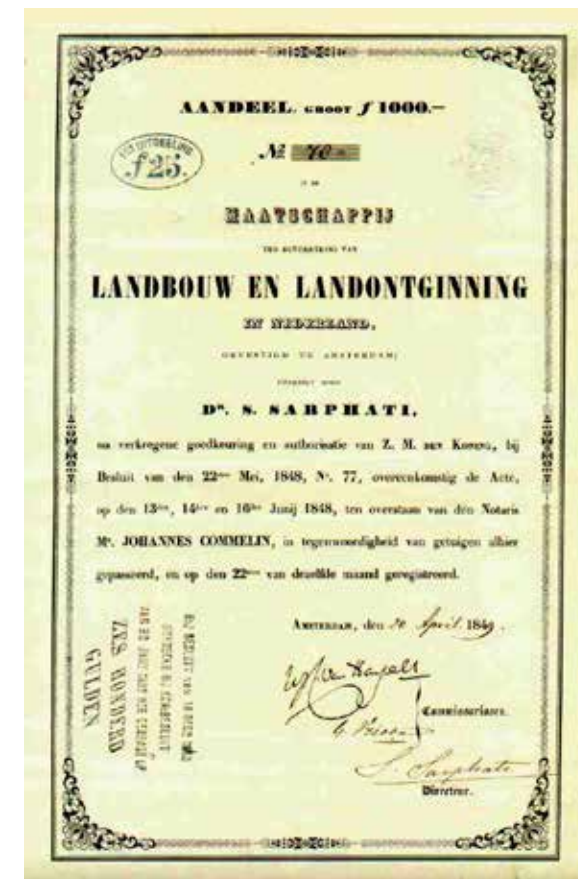
het produceren van meststof mede verwerkt kon worden. Alweer een zorg minder, zo redeneerde Sarphati. Hij stootte daarbij op diverse kleinere en grotere belangen en het kostte hem een paar jaar om alle reeds uitgegeven concessies over te nemen. Sarphati had zijn huisartsenpraktijk en zijn aanstelling als armenarts; hij zat niet om een nieuwe baan verlegen en zocht dus een bedrijfsleider die het eigenlijke werk op zich zou kunnen nemen. De gemeente Amsterdam echter vond dat de initiatiefnemer de kar zelf maar moest trekken. Geldschietters vinden was ook niet eenvoudig voor Sarphati; hij bracht het gestelde beginkapitaal dat hij dacht nodig te hebben van f400.000,- tot f300.000,- naar beneden en zelfs dat kreeg



hij met de grootste moeite bijeen. Het keerpunt was het intekenen voor tien aandelen van f1000,- door koning Willem II. Driekwart kwam van directe familie, een deel van vrienden en kennissen en de rest van medeburgers die Sarphati zijn succes gunden, ook al zagen zij niet direct in waarom dat met afval moest gebeuren. Wegens het uitblijven van een geschikte directeur voor de onderneming en de eis van de stad dat ze alleen aan Sarphati als persoon een concessie verstrekten en niet aan een N.V. verplichtten

hem zijn werk als armenarts neer te leggen en de leiding van de onderneming zelf ter hand te nemen. De concessie werd 6 augustus 1847 verleend en omvatte het inzamelen van as en vuilnis aan de woningen van de ingezetenen, op de markten en bij schepen in de havens en dokken. Daarbij was bepaald, dat alle door de concessionaris opgehaalde en voor meststof geschikte stoffen, voden en lompen daar onder begrepen, eigendom van de concessionaris werden.

De onderneming was van de start af succesvol; het eerste boekjaar 1848 maakte men winst en kon 5,55% dividend uitkeren. De directiepost was in principe onbezoldigd maar zou eventueel een winstuitkering krijgen. Het eerste volledige boekjaar reeds kon Sarphati f1200,- opnemen. Met dit succes op zak kon Sarphati de rest van het benodigde kapitaal



Boven: Zo moeizaam als de aandelenemissie verliep, zo succesvol was het bedrijf
Links: De Stadsreiniging maakt nog steeds goede sier met de vuilnisman met de ratel die de komst van de vuilnisophaler aankondigde. Feit is dat Sarphati dit fenomeen bedacht voor zijn vuilnisophaaldienst



ophalen en op jacht gaan naar de andere concessies die hij eveneens ambieerde: het schoonhouden van de openbare weg, het plaatsen van vuilnisbakken en urinoirs in de stad en het ophalen van fecaliën met de 'Boldootkarren'.

Amsterdam bewees zich in dezen een onbetrouwbare partner door naar believen delen van het stadafval en baggerspecie achter te houden en voor eigen doelen (ophogen, plempen) te gebruiken, of bijvoorbeeld het droogmaken van de Buiksloterham. Sarphati moest keer op keer de gemeente wijzen op de afspraken die over de concessie gemaakt waren en keer op keer dacht de gemeente door intimidatie er wel mee weg te komen. Sarphati had verzuimd de mondelinge afspraken op schrift te laten stellen en de opvolgende

Boven: Vuilnisophaler (SAA)

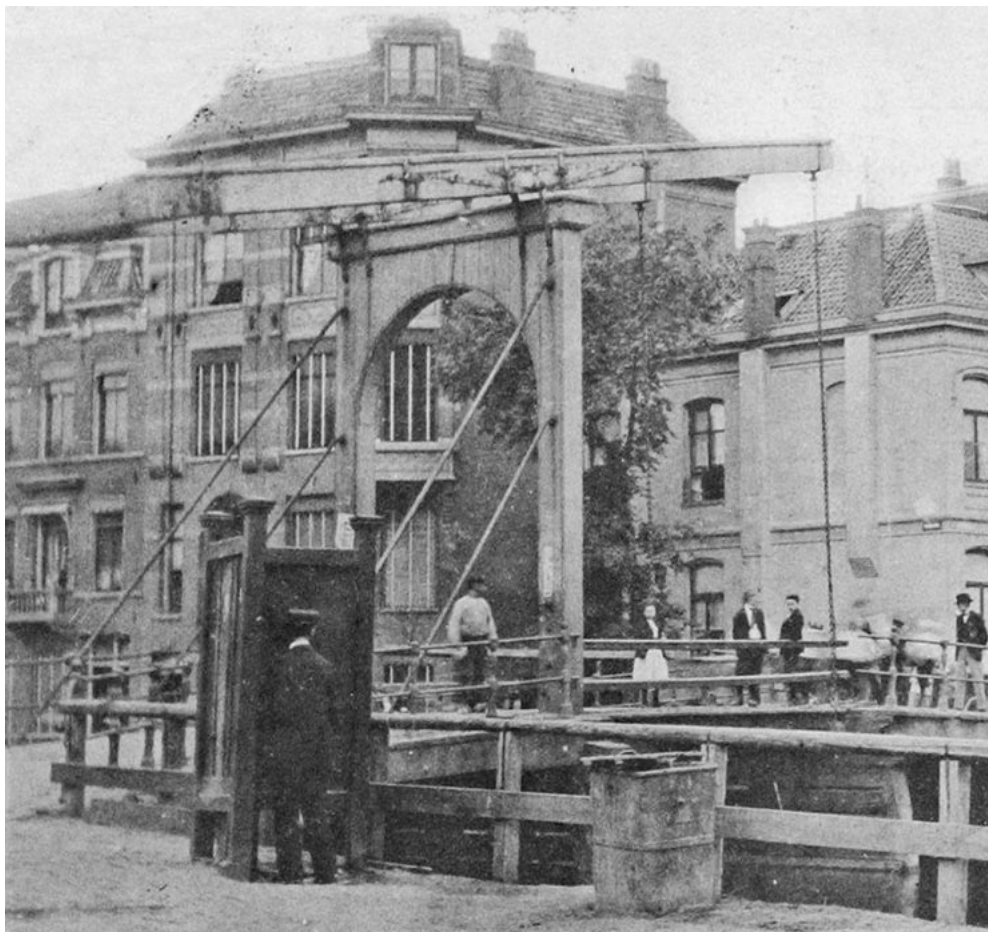
Rechts: Boldootkar (SAA)

ambtenaren hadden geen boodschap aan de beweringen van Sarphati. Na een aantal jaren werd hij zelfs gesommeerd de asbelten in de stad, die hij verplicht was geweest over te nemen, weg te ruimen. Het heeft veel van Sarphati's incasseringsvermogen gevergd om hiermee door te gaan, maar hij smaakte het genoeg dat het publiek al na het tweede jaar van het bestaan zichtbare verbeteringen zag. De stad werd schoner! In Rotterdam werd een gelijksoortige onderneming opgestart, in Zwolle werd Sarphati's maatschappij gekopieerd tot volle tevredenheid en in Zaandijk zette Sarphati zelf een dochterbedrijf op. In 1875 nam de stad het werk zelf ter hand..., de geboorte van de Stadsreiniging. Sarphati mocht dat door zijn voortijdig overlijden niet meer meemaken.



Urinoirs

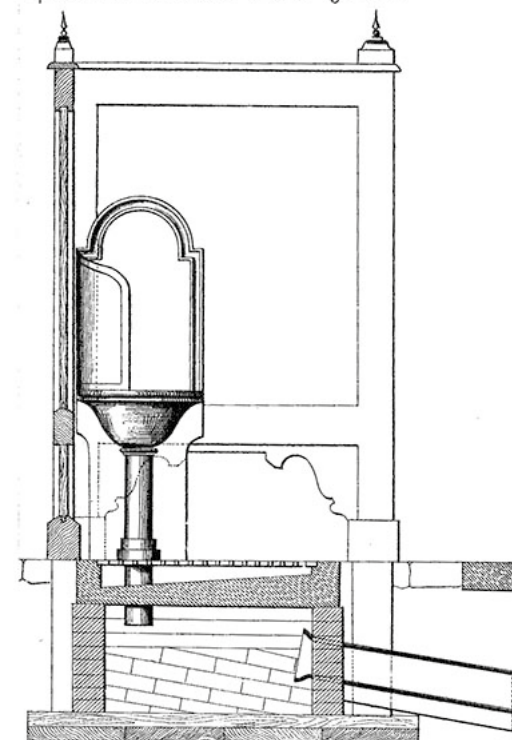
Niet alle projecten van Sarphati waren een succes. Toen Gemeente en Sarphati overeenkwamen dat de vuilnisophaaldienst van start zou gaan, kreeg Sarphati op 4 augustus 1847 ook vergunning om urinoirs te plaatsen. Enig aandringen van de zijde van de Gemeente zal hieraan niet vreemd zijn geweest want Sarphati kon toen al weten dat alleen urine geen meststof voortbracht. Het stadsbestuur echter was er alles aan gelegen de vastgeroeste gewoonte van mannen



uit te bannen om boom, paal of dan maar een muur te gebruiken om de blaas te legen. Dat strookte niet meer met de negentiende-eeuwse preutsheid en was hen een doorn in het oog. Sarphati toonde zijn goede wil, liet een ontwerp maken waarbij de urine door een afvoer direct naar de gracht afgevoerd werd. Dat zou de stank uitbannen die de tot nu toe gebezigde privaten onder de bruggen en in huisjes onbruikbaar hadden gemaakt. Maar Sarphati had niet gerekend met de baldadigheid van de jeugd. Zijn urinoirs werden

in de kortste keren vernield of onbruikbaar gemaakt. De politie viste zelfs een heel urinoir uit een gracht en stelde bij andere vast dat ze opzettelijk verstopt waren door zand en stenen in de afvoer te gooien. Sarphati verloor meteen alle interesse aan urinoirs, ook al omdat ze ook zonder vernielingen alleen maar geld zouden kosten. De Gemeente probeerde Sarphati te chanteren door te dreigen dat ook de vergunning voor het vuilnisophalen zou vervallen als hij niet gehoor gaf aan de eis tot onderhoud aan de urinoirs en het bijplaatsen van meer daarvan. Na veel touwtrekken en ook door het succes van de vuilnisophaaldienst legde de stad zich neer bij zijn verlies en nam vervaardiging en plaatsing van urinoirs zelf ter hand.

Opstand en Doorsnede over de lijn A.B.



Sarphati doet van zich spreken

Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie (KNMP)

In 1842 lukte het professor Swart en Sarphati de Scheikundige en de Chemisch-Pharmaceutische Leesgezelschappen te laten fuseren in de Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie. Sarphati was daar als arts een vreemde eend in de bijt, alhoewel hij de studie voor apotheker wel bijna afgemaakt had. Hij werd secretaris en in die hoedanigheid ging hij voortvarend van start. Te voortvarend naar de zin van sommige apothekers omdat hij op eigen houtje namens de Mij. publiceerde. Als secretaris verrichtte hij echter veel en goed werk. De Mij. begon met nascholing voor apothekers en Sarphati nam de lessen toxicologie voor zijn rekening.

Sarphati bestookte in deze jaren allerlei instanties, burgemeester en wethouders en de parnassim van de



Portugees-Joodse gemeenschap met ongevraagde adviezen, aansporingen en klachten. Het ging meestal over armen- en gezondheidszorg of onderwijs. Hij was zijn tijd ver vooruit; ingezonden brieven bewerkten toen meestal het tegendeel en werden terzijde geschoven. Sarphati wist geen betere methode en bleef brieven sturen. De parnassim berispten hem omdat zij hem niet om zijn mening gevraagd hadden. In deze periode ontdekte Sarphati dat hij niet moest proberen anderen tot iets te bewegen maar zelf het voortouw diende te nemen.

Maatschappij tot Nut der Israëlieten

In 1849 richtte Sarphati met een aantal gelijkgestemden de Maatschappij tot Nut der Israëlieten op, een tegenhanger van het Nut van 't Algemeen die nu eenmaal voor joden niet toegankelijk was. Doelstelling: *'Bevordering van goede zeden, deugd en beschaving onder Israëlieten in Nederland, alles overeenkomstig den Israëlitischen godsdienst; alsmede verspreiding van nuttige kundigheden, voornamelijk onder de mingeoefenden.'*

Daarnaast gold voor de afdeling Amsterdam nadrukkelijk ook de *'noodwendige verbetering in den maatschappelijken en stoffelijken toestand dierzelfde klasse'* als daarmee direct samenhangende doelstelling. Het bestuur bestond uit oude en nieuwe bekenden van Sarphati, bankiers, advocaten en artsen. President werd A.J. Posno. Sarphati nam geen plaats in het bestuur maar het programma van activiteiten liet een groot aantal stokpaardjes van hem zien. Er kwamen programma's voor verbetering van onderwijs en scholing en er werd een vereniging voor werkverschaffing opgericht. Een kinderdagopvang (wiegeninrichting) moest het mogelijk maken dat meer vrouwen betaald werk gingen verrichten. Er kwam een bewaar- en



spaarkas en er werd werk gemaakt van bestrijding van bedelarij met als alternatief de werkverschaffing. De Mij. heeft in 1950 zijn 100-jarig bestaan weten te vieren, maar had door de gevolgen van de oorlogsgebeurtenissen zijn bestaansreden verloren.

Statenlid

In 1850 deed Sarphati een gooi naar een zetel in de Provinciale Staten. Het Algemeen Handelsblad propageerde een keus tussen J. Bierman Jr. of Sarphati. Het werd Bierman, met een verschil van vier stemmen. In 1852 werd hij alsnog lid van Provinciale Staten, alweer

Boven: Bij een bezoek aan de wereldtentoonstelling in Londen in 1851 raakte Sarphati onder de indruk van het Crystal Palace. Zoiets wilde hij ook!

Rechts: De VvV behielp zich voorlopig met zalencentrum Apollo op het bolwerk Oosterblokhuis (SAA)

in een nek-aan-nekrace die hij dit keer won. Deze keer schaarde ook het Israëlitisch Weekblad zich achter kandidaat Sarphati, niet uit oogpunt van gezindheid, maar omdat deze zo ijverig en ondernemend was. Vanuit Den Haag had Thorbecke een duit in het zakje gedaan. Hij kende Sarphati nog uit de tijd in Leiden en herkende in hem een on-Amsterdamse gedrevenheid die hem zeer aansprak. Sarphati zat nu aan een goede kant van het gezelschap dat beslissingen nam en lagere overheden aanstuurde. Voor de gereformeerden waren de druiven zuur; er werd geklaagd over het toenemend aantal joden in bestuurlijke functies.

Vereeniging voor Volksvlijt (VvV)

In 1851 ging Sarphati op studiereis naar Brussel en Parijs om af te sluiten met de wereldtentoonstelling in Londen (1 mei tot 15 oktober 1851). Hij had voor zijn bedrijf een betrouwbare vervanger aan



zijn tweede man Mendes da Costa en alle verdere activiteiten moesten maar even wachten. Londen was nog grootser dan verwacht en blies hem omver. Hij had niets dan lof voor deze tentoonstelling, behalve voor de Nederlandse inzending. Die was beneden alle peil en een blamage voor het land. De meeste indruk maakte het Crystal Palace op hem (afb.links). Met een vloeroppervlak van 92.000 m² en een glasoppervlak van 84.000 m² was dit dé sensatie van de

tentoonstelling, niet alleen voor Sarphati. Hier kregen zijn ideeën voor een eigen gebouw hun vorm, alle puzzelstukken vielen op hun plek. De bouw bleek mogelijk dankzij nieuwe technieken in de staalindustrie (gietijzer) en dankzij zijn contacten via de Maatschappij ter Bevordering der Nijverheid ging dat geen problemen opleveren.

Thuisgekomen ging Sarphati meteen aan de slag; de eerste daad was de oprichting van de Vereeniging voor Volkswlijt (VvV). Medio 1852 publiceerde hij

zijn uitgewerkte idee in het Algemeen Handelsblad. Hij werd bijgestaan door medeoprichters Bleekrode en Staring die beiden ook in Londen waren geweest. Het doel van de vereniging was promotie van de nijverheid middels tentoonstellingen. Om een eigen gebouw te realiseren was geld nodig en veel ook. Sarphati moest voor een tweede keer op jacht naar kapitaal en weer kreeg hij steun van het Koninklijk Huis in de figuur van prins Frederik, oom van koning Willem III, die in juli het beschermheerschap en het erepresidium aanvaarde en naar wie het plein voor het paleis vernoemd zou worden. In 1853 zou koning Willem III zelf deze ereambten overnemen. In oktober was het kapitaal voldoende om de officiële oprichting te laten plaatsvinden. Op de vereniging komen we nog terug.

Groot succes had de VvV met een tentoonstelling over bouwmaterialen waarvoor de Militiezaal (Singel 423) door de stad beschikbaar werd gesteld. De organisatie werd voorgezeten door D.D. Büchler en medewerkingverleendende architecten Godefroy, Bauer en Metzelaar. Niet alleen Nederlandse producten werden getoond maar ook uit omringende landen kwamen inzendingen. De kranten waren vol lof over het getoonde, nog nooit eerder was in Amsterdam zo iets te zien. Ook al had hij zich geheel in de achtergrond gehouden, Sarphati kreeg het volle pond voor de organisatie: *“Hij, de wakkere Sarphati, het hoofd van zoo vele en verschillende vereenigingen, hij de voorstander, beschermer van volkswlijt, hij heeft mogelijk gemaakt wat zoo menigeen als een hersenschim beschouwde”*.

De Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid bloeide als nooit tevoren. Sarphati was ook hier de stuwende kracht, zowel achter de schermen als in het openbaar. Hij probeerde met enig succes de



Links: Omslag van het eerste nummer van het tijdschrift van de VvV



riëre overschakelde op natuurkunde en bij Felix Meritis actief was. Samen met de joodse instrumentmaker en fotograaf Abraham van Emden organiseerden zij in het museum in de Nieuwe Doelenstraat een tentoonstelling over fotografie, de toen nog nieuwe en nauwelijks bekende Daguerreotypie. Ook deze tentoonstelling werd een groot succes, niet in het minst omdat koning Willem III met zijn broer prins Hendrik een bezoek bracht en zich uitgebreid liet voorlichten. De koning toonde zich later zeer verheugd en erkentelijk voor de organisatie van zo'n tentoonstelling en bleef Sarphati verder volgen bij diens ondernemingen. Dat leidde in 1860 tot benoeming tot Officier in de Orde van de Eikenkroon en bij de opening van het Paleis voor Volksvlijt in 1864 tot ridder in de Orde van de Neder-

samenwerking tussen de verschillende departementen te verstevigen, zodat een hechte landelijke organisatie ontstond. Deze departementen leenden ook regelmatig voorwerpen uit om tentoon te stellen. Dat groeide in 1852 uit tot het Polytechnisch Museum dat een plek vond boven de handelschool in de Nieuwe Doelenstraat. Drijvende kracht achter het museum was Jan Adriaan van Eijk, van oorsprong jurist maar die halverwege zijn car-

Boven: De orden die koning Willem III aan Sarphati uitreikte: Officier in de Orde van de Eikenkroon en ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw

landse Leeuw.

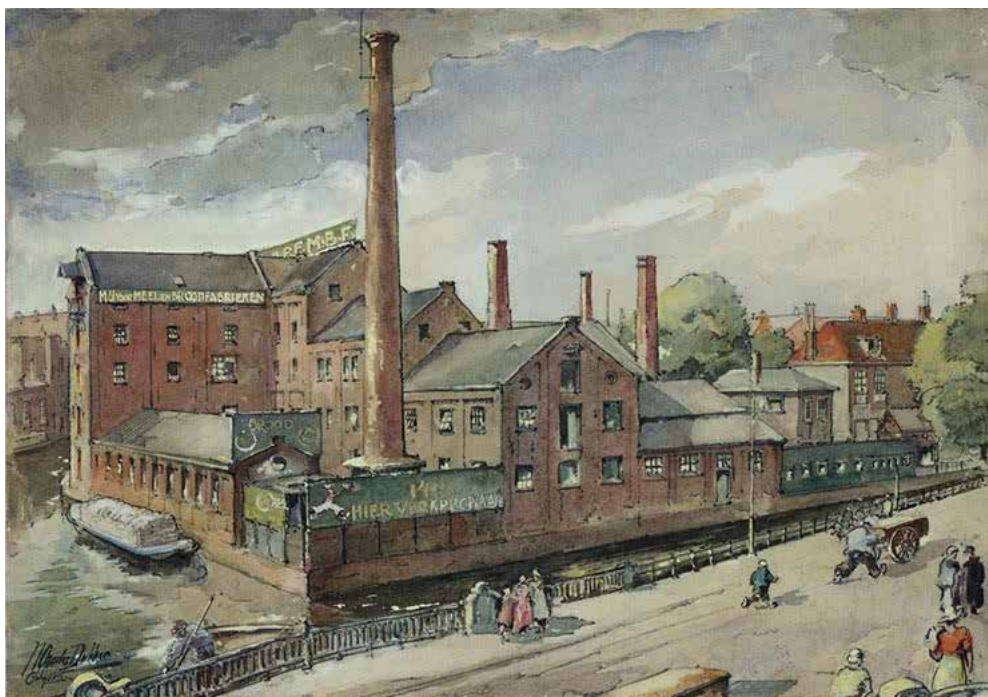
Sarphati was een niet meer weg te denken publieke figuur geworden. De man in de straat sprak over hem, de notabelen spraken over hem, de kranten en tijdschriften schreven over hem. Hij kreeg alle eer eindelijk een groot project op de rails te hebben gezet zonder daarvoor buitenlands kapitaal te moeten aanspreken. Dat hield de winsten tenminste binnen stad en land, niet zoals bij lichtgas- en drinkwatervoorzieningen waarbij de winsten wegvloeiden naar het buitenland.

Meel- en Broodfabriek (MBF)

Tijdens een van de avonden van de VvV, februari 1855, gaf Sarphati een lezing over het dure en kwalitatief slechte brood dat in Amsterdam verkocht werd. De honderden bakkers in de stad werkten nog volgens hetzelfde gildesysteem als eeuwen daarvoor. De prijs werd kunstmatig hoog gehouden en er werd op grote schaal geknoeid met de samenstelling van het meel. Sarphati gaf ook aan hoe dit verbeterd kon worden: door broodfabrieken die op stoomkracht werkten. Daarnaast moest de hatelijke accijns op brood en meel afgeschaft wor-



den. Dat kon hij makkelijk stellen want dat was in Den Haag al in de pen. De afschaffing zou de macht van de kartels breken. Terstond stelde de VvV een commissie 'Broodfabrieken' in onder leiding van Salomon Bleekrode, omdat deze zich al 10 jaar met graan en meel bezig hield. Bleekrode was hoogleraar in Delft. Toegegeven, dit was een initiatief van Sarphati maar de uitvoering was in handen van deze Bleekrode die de voorbereiding zeer degelijk aanpakte. Hij maakte studiereizen naar diverse landen waar nieuwe vindingen op dit gebied in omloop waren en werkte een compleet plan uit hoe een broodfabriek ingericht kon worden. Al snel voegde hij aan zijn plannen toe, hoe het meel zelf te vervaardigen in eigen maalderij. Zo kon de fabriek het eindproduct beter bewaken en garanderen. De benodigde machines haalde hij uit alle hoeken van Europa.



Sarphati maakte zich sterk voor de financiering van het project. Hij voorzag weer een moeizame zoektocht naar kapitaal en in een andere vergadering opperde hij voor de eerste keer het idee dat een eigen hypotheekbank toch prettig zou zijn. Daar zou hij later op terug komen, net als wij. Sarphati voorzag dat een startkapitaal van zeker f100.000 nodig was en zocht deze keer de oplossing in eenvoudiger mensen die kleine aandelen van f100 konden kopen, nee, zelfs bijeen konden sparen door maandelijks f10 te storten. Het totale kapitaal was toch niet in één keer nodig dus het vergaren mocht langer duren. Het geheel vertoonde trekjes van een collecte. Directeur werd F.F. Bruyning en die kon eind oktober van dat jaar al melden dat de lening voltekend was. Het opzetten van een broodfabriek was voor Amsterdam een nieuw avontuur. Bleekrode had in andere landen wel fabrieken zien functioneren maar nu nog in eigen stad waarmaken. Het fabrieksgebouw werd ontworpen door architect Leliman die op het architectenbureau van Isaac Warnsinck de klappen van de zweep had geleerd. Deze Warnsinck was ook de nieuwe wethouder van Publieke Werken waar Sarphati goed mee overweg kon. Aannemer voor de broodfabriek werden de broers J. en H. Rietsnijder waar Sarphati al eerder mee samenwerkte. Netwerken was ook toen het toverwoord.



*Wij besteedden eerder en uitgebreider aandacht aan de MBF in aflevering 36 van het jaarboek 2015. **Klik hier** om te lezen...*

Paleis voor Volksvlucht, de voorbereidingen



een fraaie omgeving zou staan en als die er niet al was, moest die meteen aangelegd worden. En wat te denken van alle buitenlandse bezoekers die op de tentoonstellingen zouden afkomen? Allemaal inkomsten voor de stad. Hij schetste de omvang van zijn gebouw en

Rechts: Niet uitgevoerd ontwerp voor een Paleis voor Volksvlucht, een gebouw dat hoofdzakelijk met bakstenen opgemetseld zou zijn. Dat was niet wat Sarphati ambieerde (SAA)

De plannen voor een groot tentoonstellingsgebouw waren in het hoofd van Sarphati wel uitgerijpt, maar hij moest nu de Gemeente Amsterdam erachter zien te krijgen. Dat deed hij op een slimme manier, door B&W voor te houden hoe in andere hoofdsteden in Europa de ene beeldschone creatie, vernieuwing of nieuwbouwwijk na de andere verrees. Was het niet tijd dat Amsterdam volgde? Vanaf het begin was het een uitgemakte zaak voor Sarphati, dat zijn gebouw in

vergeleek die met andere grote gebouwen in de stad zoals het Nieuwe Werkhuis of Amstelhof. Er was een veel grotere ruimte nodig dan bijvoorbeeld de Botermarkt. Dat dit plein niet voldoende was voor zijn gebouw met parkachtige omgeving leek hem duidelijk. Het plein waar het Paleis voor Volksvlucht (PvV) zou kunnen komen was er niet in de stad, maar de Ossenmarkt met omgeving zou kunnen dienen en dan vergroot worden door de Singelgracht erachter deels te dempen. Zo zou volgens hem een mooi plein ontstaan. Dan moest de ossenmarkt, de cavaleriekazerne en het militaire hospitaal wel eerst verhuizen en de Utrechtsepoort afgebroken worden. Dat was de tekst van de memorie die Sarphati in 1855 aan het gemeentebestuur stuurde. Na een raadszitting op 15 maart 1855 formuleerde B&W het antwoord: in beginsel was men bereid grond af te staan naast de Utrechtsepoort voor de bouw van een tentoonstellingsgebouw. De Raad stelde als voorwaarden dat Sarphati binnen drie maanden voldoende startkapitaal zou hebben om met de bouw te kunnen beginnen. Verder werd de directie van de VvV uitgenodigd onderhandelingen te starten met de wethouder van PW.



Onmiddellijk zocht en vond Sarphati enkele particulieren die zich voor enkele tonnen borg stelden. Verder schakelde hij, om behulpzaam te zijn bij de voorbereidingen, een aantal leden van de VvV in die elk expertise hadden op een bepaald gebied. Sarphati zelf deed het contact met B&W en de pers. Hij schreef een brochure *Plan tot Oprigting van een Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam*. Het plan werd in de stad enthousiast ontvangen en de kranten schreven jubelende stukken. Maar B&W hield zich muisstil en stelde nog steeds geen ruimte ter beschikking. Er was inmiddels een nieuwe burgemeester (Boot) aangetreden en deze fluisterde Sarphati in, dat het misschien handig was door te gaan met voorbereidingen en niet af te wachten tot de officiële kanalen reageerden. Begin juli 1856 schreef de VvV een lening uit tot een bedrag van f 1 miljoen (5000 aandelen á f 200) via een aantal bankhuizen, waaronder



Wertheim & Gomperts. De banken hadden drie dagen uitgetrokken voor de inschrijvingen, er waren maar drie uren nodig voor de jonge A.C. Wertheim aan Sarphati kon berichten dat de lening voltekend was. Onmiddellijk stelde deze B&W op de hoogte van dit succes en die schreven terug dat zij de VvV feliciteerden en uitnodigden de uitgewerkte plannen voor te leggen. Begin augustus werden de aandeelhouders in Odeon op het Singel bijgepraat. Sarphati kreeg

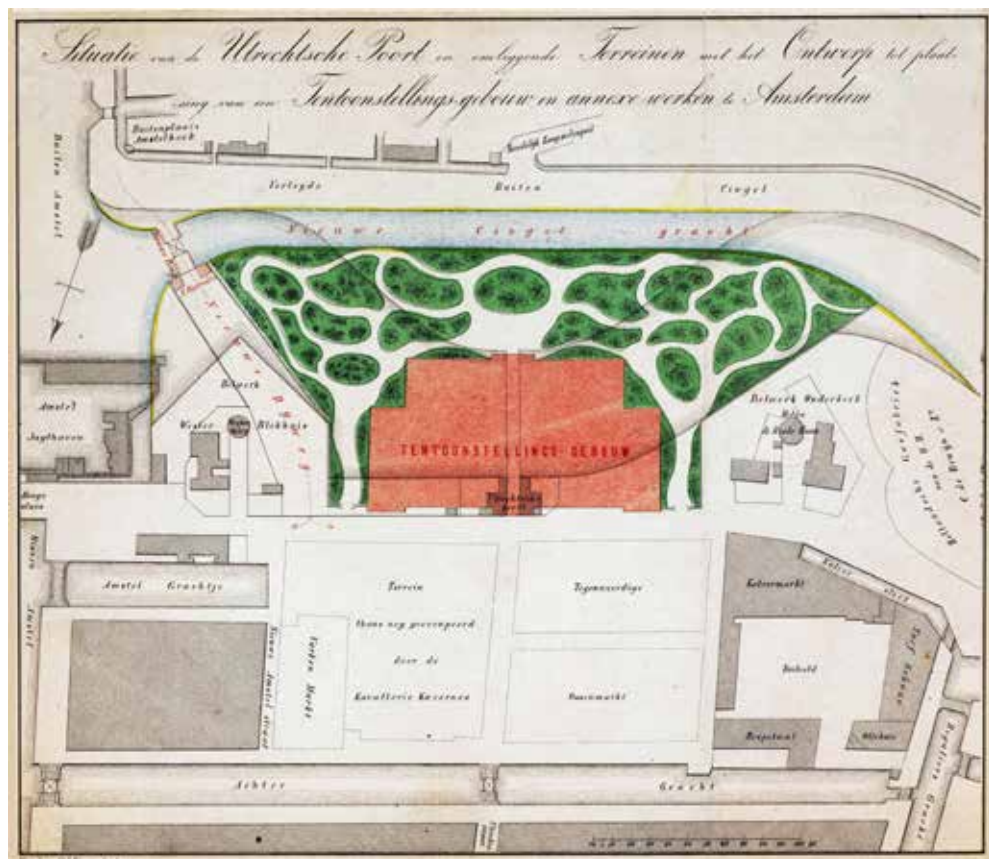


een ovationeel applaus. Op 1 september 1856 werd een prijsvraag onder architecten uitgeschreven voor het ontwerp van het paleis. Eerste prijs f1000, tweede en derde elk f300. Een jury waarin o.a. stadsarchitect De Greef zitting had, zou de inzendingen beoordelen. Er kwamen tien inzendingen binnen maar de jury verklaarde dat geen der ontwerpen voldeed aan de gestelde eisen. Drie waren een eervolle vermelding waard. De VvV negeerde de uitslag en beloonde de drie beste ontwerpen met f300,- elk en kocht van de overige architecten de tekeningen voor hetzelfde bedrag. De secretaris van de N.V., Van Eijk, stelde een der architecten aan om een nieuw ontwerp te maken en de bouw te begeleiden. Het werd Cornelis Outshoorn, die wel had meegedaan maar niet één der eerste drie

Boven: Het definitieve ontwerp voor het Paleis voor Volksvlijt (SAA)

Links: Cornelis Outshoorn, de architect waar Sarphati vertrouwen in stelde

Vlg.pag: Plattegrond grondstuk paleis met te dempen deel van de Singelgracht (SAA)



was geworden. Het hielp dat Outshoorn bevriend was met VvV-lid Bleekrode. Deze koos Outshoorn omdat hij vroeger ingenieur van de HIJSM was en door stationsoverkappingen bekend was met bouwen in staal en glas. Sarphati wilde zijn eigen Crystal Palace en geen massief gebouw van steen, zoals alle ontwerpen tot nu toe wel waren. Koning Willem III, beschermheer van de N.V. Paleis voor Volksvlijt, keurde de ontwerpstatuten in november goed en in december was de oprichting van de N.V. een feit. Wat Sarphati betrof, kon de bouw beginnen.

Financiële instellingen

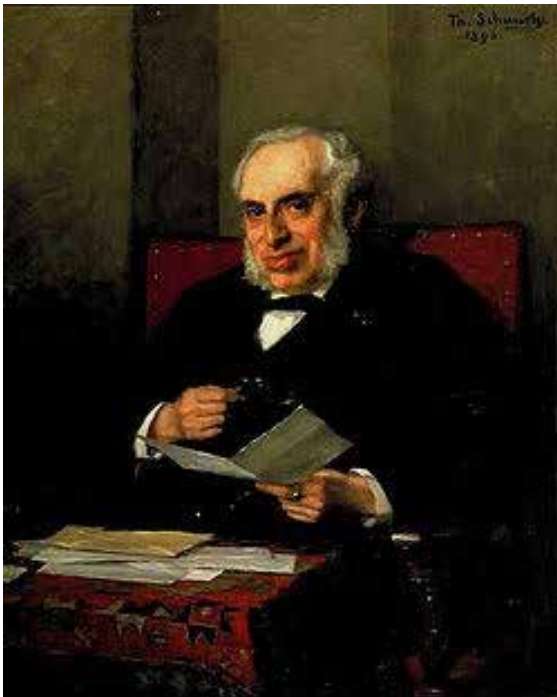
Nationale Hypotheekbank N.V.

Sarphati werd moe van het steeds opnieuw moeizaam zorgen voor beginkapitaal van zijn ondernemingen. In 1855 bracht hij voor het eerst het idee voor een hypotheekbank ter sprake. Enthousiaste reacties genoeg maar het in de daad omzetten was niet zo eenvoudig. Wat nog lang niet wilde zeggen dat Sarphati het erbij liet zitten. Hij schreef maar weer eens een brochure *De hypotheekbank*, haar wezen en waarde waarin hij de voordelen van zo'n bank uiteenzette. Van overheidswege kon hij aanvankelijk alleen op onwil rekenen. Dat veranderde langzaam toen kranten en tijdschriften het idee adopteerden en enthousiaste artikelen publiceerden. Die tegenwerking of ongeïnteresseerdheid kon niet verhinderen dat op 6 mei 1861 de Nationale Hypotheekbank N.V. werd opgericht. Het kapitaal van de bank bedroeg f1 miljoen met een waarborgfonds van f10 miljoen. De bank ging voorlopig voorzichtig te werk, verstreekte alleen eerste hypotheeken tot 60% van de taxatiewaarde. Ook dit kapitaal werd moeizaam bijeengebracht. Dat bracht Sarphati op een oplossing: een tweede bank die deposito's zou beheren en daarmee de hypotheekbank een steun in de rug zou kunnen betekenen. Na Sarphati's dood, in de 70-er en 80-er jaren van de 19de eeuw draaide de hypotheekbank steeds beter en boekte goede resultaten. Uiteindelijk is deze bank opgegaan in de Westland-Utrecht Hypotheekbank.

Nederlands-Indische Crediet- en Depositobank

Met de oprichting van een depositobank dacht Sarphati de geldzorgen van de hypotheekbank op te kunnen lossen. In 1863 begon hij kapitaal te vergaren door een lening uit te schrijven. Dit was een

vertrouwer bankvorm en de eerste dag haalde hij al f400.000 op. Sarphati zou zelf president van de bank worden, directeur werd de toen 32-jarige A.C. Wertheim. Als commissaris traden grote namen uit de internationale bankwereld op: Bisschoffsheim, Hentz en Pinard. Nog in 1863 verschenen de statuten in de Staatscourant. Ook deze bank boekte goede resultaten en ging in 1872 verder als Banque de Paris et des Pays-Bas. In 1984 werd de Nederlandse poot losgeweekt uit deze bank en ging verder als Banque Paribas Nederland NV om in 2006 overgenomen te worden door GE Capital en verder te gaan als GE Artesia Bank. Na 2015 verkeerde de hele General Electric groep in zwaar weer en werd de stekker uit het bankgebeuren getrokken. Tot dat moment eerde Artesia Samuel Sarphatinog steeds als haar oprichter.



Waarborgfonds

Hoe het netwerk van Sarphati het financiële leven in Amsterdam wist te beïnvloeden bleek in 1862. Zwitserland behandelde de Joodse burgers zeer slecht; ze mochten in slechts twee dorpen wonen en er werd geen enkele verder toegelaten. De andere Europese staten bekritiseerden Zwitserland daarop en kondigden sancties af. De in Parijs werkzame bankier

Bischoffsheim, wij kwamen hem eerder tegen, drong er bij Sarphati op aan dat Nederland geen verdragen meer zou afsluiten om Zwitserland onder druk te zetten. Sarphati benaderde Tweede-Kamerlid Godefroi



die het in de Kamer voor elkaar kreeg dat een ontworpen handelsverdrag niet geratificeerd werd. Bischoffsheim op zijn beurt schonk daarop f50.000 aan de Gemeente Amsterdam als begin van een Waarborgfonds voor renteloze voorschotten. In 1865 kwam dit fonds inderdaad tot stand met deelname van de Crediet- en Depositobank en de Spaarbank voor de Stad Amsterdam.

De Surinaamse Bank

De economie van de kolonie Suriname was danig in de war geraakt na de afschaffing van de slavernij. De in Suriname geboren Simon Abendanon (foto) probeerde vanaf 1861 zonder succes in het moederland voor elkaar te krijgen dat er een handelsbank in Suriname werd opgericht. Dat kwam Sarphati ter ore en hij besloot Abendanon onder de armen te grijpen. Sarphati kreeg het voor elkaar dat in 1865 de Surinaamse Bank werd opgericht, inclusief het recht Surinaamse bankbiljetten uit te geven. Het werd een Nederlandse bank met een vestiging in Paramaribo onder leiding van Abendanon en

Boven: De eerste vestiging van De Surinaamse Bank

Links: A.C. Wetheim, de bankier die Sarphati met raad en daad terzijde stond.



een Nederlands hoofdkantoor onder leiding van Nicolaas Pierson. Het hoofdkantoor moest in de beginjaren regelmatig Abendanon tot de orde roepen om zijn roekeloos bankieren. Vandaag bestaat De Surinaamse Bank (DSB) nog steeds.

Tegenwerking van stedelijke overheid

Nadat B&W zich in principe bereid hadden verklaard grond in pacht af te staan aan de maatschappij die een Paleis voor Volksvlucht (PvV) zou bouwen, was het zaak plannen te presenteren en goedgekeurd te krijgen. Aanspreekpunt was de wethouder van Publieke Werken (PW), J.J. Teding van Berkhout (AR). Deze was om niet uitgesproken redenen tegen elk plan van Sarphati. Dat er antisemitisme aan ten grondslag lag, is waarschijnlijk, want wijdverbreid in die dagen. De eerste voorzet voor het paleis en omgeving werd in februari 1861 van tafel geveegd als 'té weids en té onbestemd'. Enkele raadsleden namen het voor het paleis op en de kranten jubelden weer. Als tegenzet beoorloogde de wethouder Sarphati's vuilnisophaal- en afvoerdienst.

Boven: Simon Abendanon, directeur van de DSB in Paramaribo en een bankbiljet dat de bank zelf mocht drukken en uitgeven

Rechts: Plaaggeest bij Publieke Werken: directeur J.J. Teding van Berkhout

Sarphati had niet alleen te maken met B&W, want er stonden op het in pacht gevraagde terrein ook nog gebouwen van het Ministerie van Oorlog: de Cavaleriekazerne, het Militair Hospitaal en diverse bijgebouwen, affuitloodsen, enzovoort. En last but not least de Utrechtsepoort, die nog steeds onmisbaar geacht werd wegens de stedelijke accijnzen. Met het Ministerie van Oorlog kwam Sarphati redelijk snel (augustus 1861) overeen dat de Weesperbelt verplaatst zou worden en dat daar de nodige gebouwen neergezet konden worden. Voor wie niet duidelijk is waar de Weesperbelt was: dat was de landstrook parallel aan het Roeterseiland.

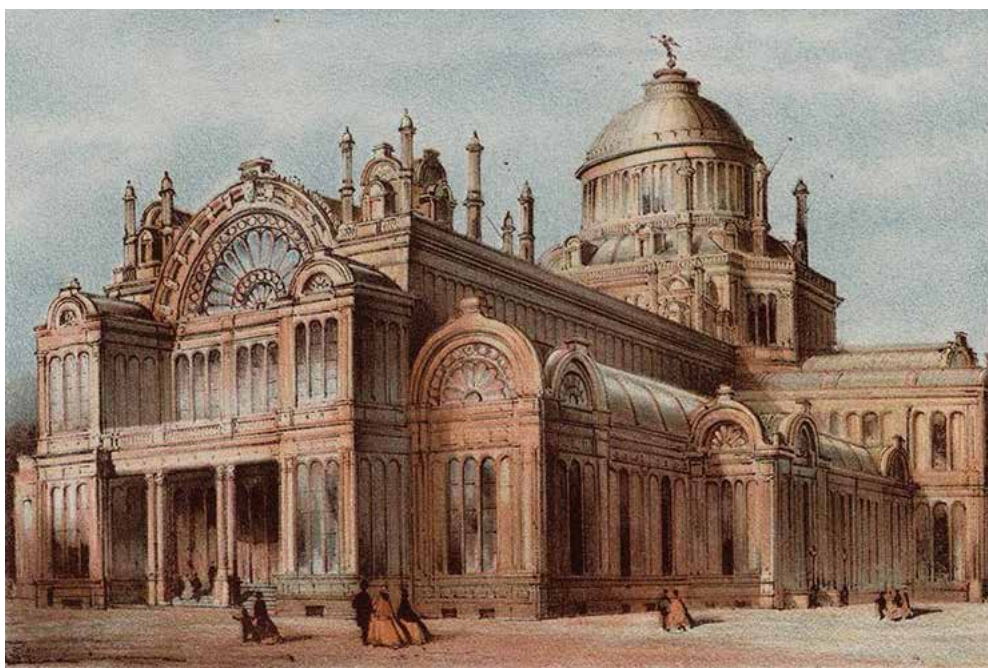
In maart 1862 diende de PvV een nieuw plan in. Sarphati had nu de concessieaanvraag in vijf parten opgesplitst, waarvoor elk een apart besluit genomen kon worden zonder reeds goedgekeurde delen te belemmeren. Sarphati noemde het plan heel tactisch: Ontwerp tot Uitbreiding en Verfraaiing van de stad Amsterdam.

Hierin is blok I het paleisterrein met Oost- en Westeinde en de bolwerken Ouderkerk en Westerblokhuis. Blok II is de strook buiten de Schans t.h.v. het Weesperplein met de bolwerken Oosterblokhuis en Weesp. Blok III is de Weesperbelt, blok IV het buitenstedelijk deel tussen Rhijnspoorweg en Amstel waar Sarphati hotelplannen voor had ontwikkeld en tot slot blok V voor luxe woningbouw buiten de Singelgracht, tussen Amstel en Boerenwetering en tot de ge-



meentegrens met Nieuwer-Amstel. Op dat laatste plan komen we nog terug, net als op het hotel.

De Gemeenteraad was enthousiast en in juni 1862 werd de concessie goedgekeurd en verstrekt. De invulling zou stap voor stap plaatsvinden, om te beginnen met het paleisterrein. Sarphati liet als eerste de Utrechtsepoort slopen en vervangen door een barrière achter een nieuwe brug. Gedurende de uitvoering van het werk aan het paleis rezen nog tientallen problemen, hoofdzakelijk door tegenwerking van Publieke Werken. Architect Outshoorn werd als een kwajongen weggestuurd, omdat lijnen op de werktekeningen ‘scheef’ liepen en de schaal niet consequent zou zijn. Toen de eerste paal in bijzijn van koning Willem III werd geslagen, werden de overige palen afgekeurd omdat ze te kort zouden zijn. Nadat alles ontzenuwd was, werd PW samen met zijn wethouder teruggefloten



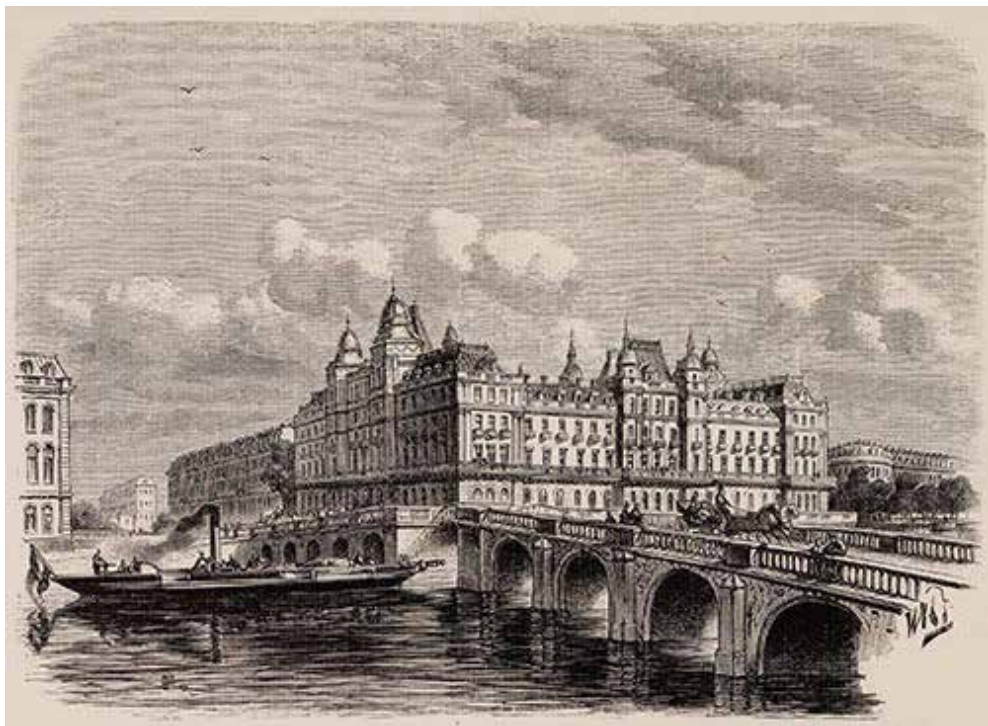
en de wacht aangezegd. Amsterdam van hoog tot laag wilde ‘hun’ paleis nou wel eens zien verrijzen.

Eerlijkheidshalve moet gezegd worden dat Outshoorn en de PvV het ook niet zo nauw namen met de bouwtekeningen en -voorschriften. Uiteindelijk zou het paleis een stuk hoger worden dan getekend, maar niemand die daar achteraf over wilde zeuren. Sarphati kreeg zijn prachtpaleis op het kruispunt van Utrechtsestraat en (Wetering) Schans. Overigens stonden alle gebouwen van het Ministerie van Oorlog (MvO) er nog steeds toen het paleis al bijna klaar was. Er was een nieuwe minister aangetreden die als eerste daad het akkoord met de Weesperbelt vernietigde. Zijn kazerne zou nooit op een vuilnisbelt komen! Kwam zij ook niet. Op het laatste moment kreeg het MvO de bolwerken Muiden, Diemen en het gordijn daar tussen ter beschikking. Daarop verreezen een nieuwe kazerne, een hospitaal en een kledingmagazijn. De gebouwen staan er vandaag nog steeds, zij het met een nieuwe bestemming. Sarphati (PvV) heeft de grond moeten betalen: f50.000. Voordat de bouw klaar was moest de PvV een tweede lening van opnieuw f1 miljoen uitschrijven die opnieuw binnen de kortste keren volgetekend was.

Amstelhotel

Samuel Sarphati ging er bij zijn plannen voor een tentoonstellingsgebouw vanaf het begin van uit dat dit gepaard moest gaan met uitbreiding van het aantal hotelbedden. En dan het liefst van een betere klasse dan in de stad voorhanden was. Tot nu was het Oudezijds Heerenlogement de meest luxueuze gelegenheid in Amsterdam, maar dat was niet meer van deze tijd.

Sarphati had zijn oog laten vallen op de gronden van bolwerk Oosterblokhuis aan de Amstel. De toestemming was betrekkelijk snel



geregeld; dit soort initiatieven zonder enig risico voor de stad zag men graag.

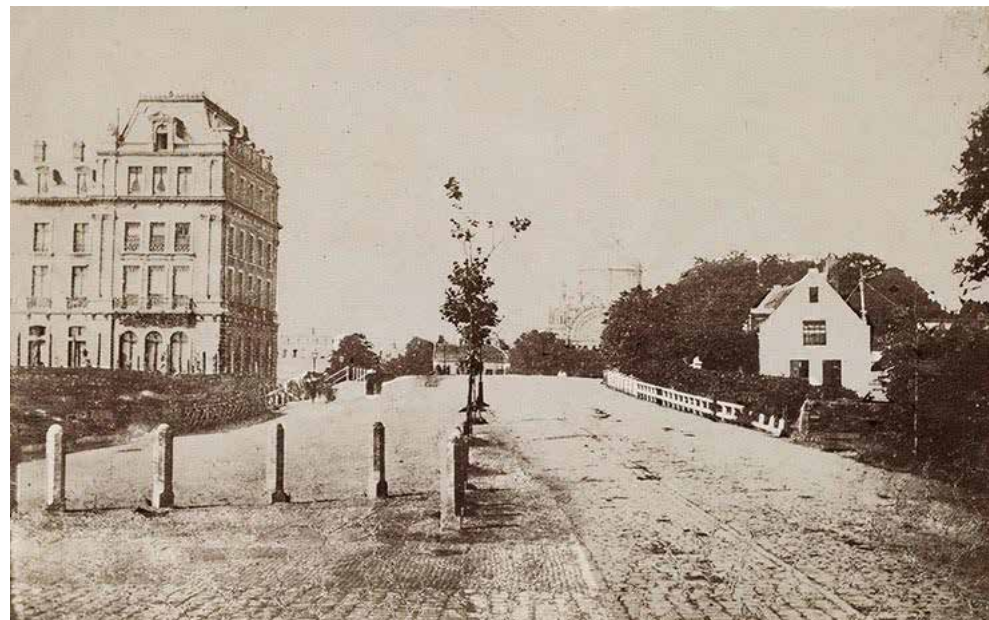
Als architect stelde de VvV opnieuw Outshoorn aan, die ook al het paleis voor zijn rekening nam. Dit keer geen glas en staal maar een klassiek stenen gebouw. De plannen holden de mogelijkheden vooruit; het brede front was aan de Schans (de latere Sarphatistraat) gelokaliseerd, met twee vleugels: een op wat vandaag het Prof. Tulp-plein is en een langs de Amstel. Alleen de laatste vleugel zou gebouwd worden. Maar de ligging aan de Amsteloever is perfect.

Boven: Het oorspronkelijke plan voor het Amstelhotel, met het front naar de Sarphatistraat en twee vleugels haaks daarop. Alleen de vleugel langs de Amstel is ooit gebouwd (SAA)

Rechts: Toen het hotel gereed was moest de Hoogesluis nog verlaagd worden (SAA)

Dit keer was het moeilijker geldschietters te vinden. Daardoor werd eerst één vleugel gebouw. Opnieuw schoot A.C. Wertheim te hulp met ingezonden stukken in de kranten, waarin hij de stelling bestreed dat hotels een onzekere belegging zouden betekenen. Als aannemer fungeerde de eigen bouwmaatschappij van de VvV, de Nederlandsche Bouw Maatschappij (NBM). Die komt hierna nog aan bod. Tussen alle werk buiten de stad had de NBM weinig tijd over voor het hotel. Pas in 1866 begonnen de werkzaamheden. De opening zou Sarphati niet meer meemaken. Maar nu lopen we alweer op de feiten vooruit.

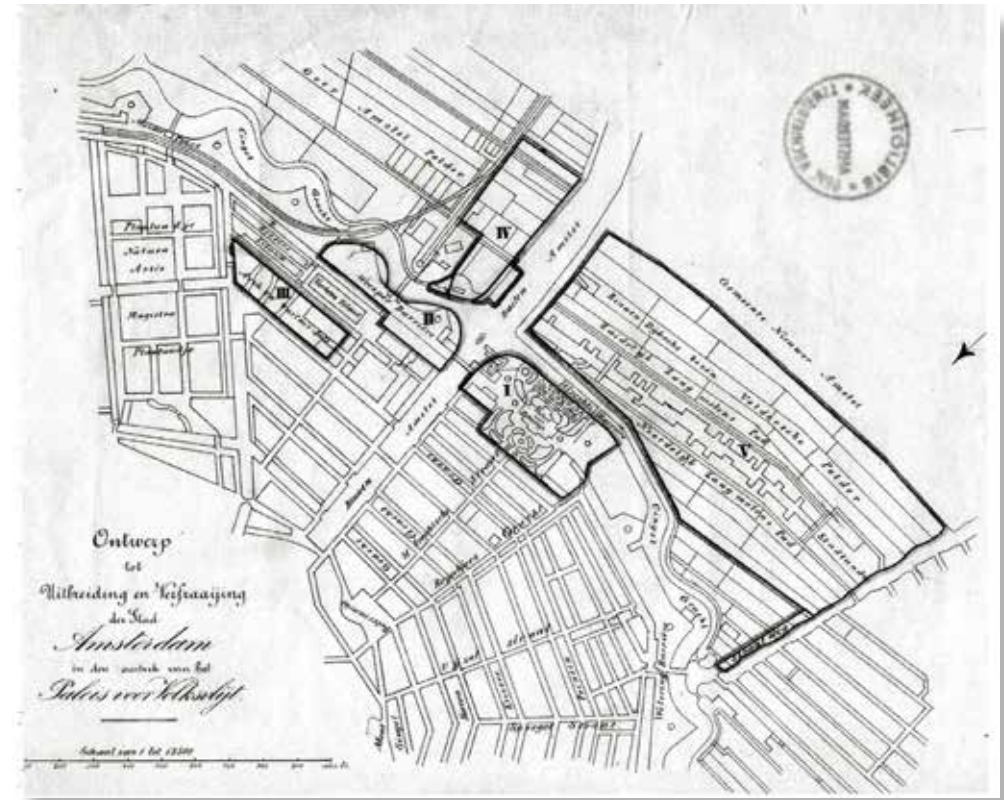
Zijn gelijk kreeg Sarphati toen de VvV in 1858 gebouw Apollo op bolwerk Oosterblokhuis kocht om dat – behalve als voorlopige zetel – in te richten voor tentoonstellingen zolang het paleis nog niet klaar was. Er werden enkele druk bezochte tentoonstellingen en congressen georganiseerd en de VvV had de grootste moeite zijn buiten-



landse gasten onder te brengen. Velen van hen logeerden noodgedwongen bij leden van de VvV thuis. In 1859 organiseerde de VvV een tentoonstelling die inzicht gaf wat zij bedoelde met volkswijlt. De pers jubelde opnieuw: “overzichtelijk, ordelijk, geen rommeltje...” In de zomer van 1867 werd de eerste vleugel van het hotel geopend. Zoals eerder gezegd zou het daarbij blijven; de uitbreidingen kwamen later bovenop het gebouw. De ingang was aan de Schans via een loopbrug. Het latere Tulplein was een bouwput waar het water enkeldiep stond.

Nederlandsche Bouw Maatschappij (NBM) en de Pijp

In het pakket plannen dat Sarphati bij B&W had ingediend lagen er twee buiten de Singelgracht. In 1864 kreeg hij een concessie voor het bouwen van woningen op een gebied van 100 hectaren bezuiden de stad tussen Amstel en Boerenwetering. Het was een droom van Sarphati om daar parken, villa's, herenhuizen, maar ook betaalbare woningen voor de arbeidersklasse te realiseren. In hetzelfde jaar 1864 dat Sarphati de plannen voor het Amstel Hotel concretiseert,



richt hij de Nederlandsche Bouw Maatschappij (NBM) op, om die bouwwerken ook uit te voeren. De NBM was het vehikel dat alle bouwplannen van de VvV moest uitvoeren en waar alle concessies voor het buitengebied dienden te worden ondergebracht. De statuten van de NBM werden 24 december 1863 bij Koninklijk Besluit goedgekeurd.

Boven: Bij de vergunningsaanvraag voor de luxe bebouwing rond het paleis ging deze plattegrond. De zwaar omliggende gebieden besloegen ook buitengebieden tegenover het Paleis maar ook aan de andere kant van de Amstel tot aan het Rhijnspeel (beide afbeeldingen SAA).

Links: Het Amstelhotel na de eerste bouwcampagne. Later volgt nog een opbouw.



De NBM was meer dan een eigen bouwmaatschappij; Sarphati vond het een bruikbaar bedrijf om mensen onder te brengen in het kader van zijn werkverschaffingsprojecten in de armenzorg van de Portugees Joodse gemeente. Hij had nóg een ijzer in het vuur: hij was donateur van de ambachtsschool aan de Weteringschans en sponsorde een aantal leerlingen dat na afsluiten van de leertijd in de NBM een baan vond.

Boven: Deze kwaliteitsbouw stond Sarphati voor ogen (Westeinde - SAA)

Rechts: Dit werd De Pijp toen de bezielende leiding van Sarphati wegviel en de kruideniersgeest de overhand kreeg (Pieter Nieuwlandstraat - SAA)

De oprichtingsvergadering was vijf dagen later in gebouw Odeon aan het Singel. Een wervende brochure lag klaar en de kranten animeerden de bevolking deel te nemen aan Sarphati's plannen om uiteindelijk de woonomstandigheden van de hele bevolking te verbeteren. Er werd gedacht aan een startkapitaal van twee miljoen gulden. Storm liep het niet bepaald; er heerste net een slecht financieel klimaat. Sarphati zelf werd president van de NBM en directieleden



werden E.C. Büchner (raadslid, lid Prov.Staten), W.F.Heshuijsen (VvV), H. de Neufville (civiel ingenieur) en F.C. Zillisen (directeur Rhijnspoor). Technisch coördinator werd Cornelis Outshoorn. In de statuten werd uitdrukkelijk vermeld dat, behalve het bouwen van de woningen en gebouwen, de NBM de exploitatie van de beschikbare bouwgrond op zich nam.

Toen de NBM van start ging, gold het uitbreidingsplan van Van Nifterik nog en in de zuidwesthoek van het gebied werden de eerste straten met herenhuizen en goede middenstandswoningen gebouwd (Jacob van Campenstraten; foto linksonder). De straten werden parallel aan de Stadhouderskade gerooid. Sarphati had dit keer grotere problemen om voldoende investeringen voor dit woningplan aan te trekken en noodgedwongen stelde hij de ambities bij. Zolang Sarphati nog de touwtjes in handen had, deed hij zijn best om de



oorspronkelijke plannen te volgen. Toen het kapitaal om die uit te voeren ging ontbreken werden ze afgeslankt. Hij moest de investeerders, die vanwege zijn naam waren meegegaan, tevreden houden. Er werd een extra straat in het plan geperst, het park dreigde te sneuvelen en voorlopig bleef veel pre-stedelijke bebouwing staan. Door het Plan Kalff wijzigde het stratenpatroon ook nog eens, nadat besloten was de oude polderpaden te volgen.

Na de dood van Sarphati, in 1866, werd Zillisen (Rhijnspoor) direc-

Boven: De Gerard Doustraat, het gevolg van het totaal uit de hand lopen van de bebouwing van De Pijp (SAA)

Links: De Tweede Jacob van Campenstraat, toen de NBM de regie nog enigszins in handen had (SAA)



teur van de NBM. Ook Zillisen kreeg, in de nasleep van Sarphati's vete met Teding van Berkhout, te maken met massieve tegenwerking van Publieke Werken. Hij moest elk deeltje van de concessie bevechten en kreeg nu de wet voorgeschreven conform Plan Kalff. Daardoor kon hij bij benadering niet de hooggestemde plannen verwezenlijken die Sarphati had ontwik-

keld. De Raad en B&W waren verguld met straten als Oost- en Westeinde, Nicolaas Witsenkade, Sarphatikade en -straat en het Frederiksplein, maar toch waren ook zij niet in staat soortgelijke bebouwing in het uitbreidingsgebied door te drukken.

De Pijp werd een smet op de plannen van Sarphati, maar niet eerder dan dat hij was overleden en niets meer kon bijsturen of B&W kon overtuigen dat het anders moest. Bijgaande foto's geven een idee hoe Sarphati de stadsuitbreiding bedoelde en hoe het uit de hand liep. Recent is de buurt voor honderden miljoenen opgeknapt nadat wethouder Schaefer er voor zorgde dat de buurt niet helemaal plat ging. Na de renovatie dook jong Amsterdam op de huizen en geheel conform het Jordaan-effect is het een gewilde, hippe buurt aan het worden.

Het einde

Begin juni 1866 werd Sarphati ziek en moest het bed houden. Hij schreef nog een enkele brief, maar miste alle openbare optredens vanaf dat moment. Zijn toestand verslechterde snel en op zaterdag 23 juni maakte Immanuel bekend dat zijn zoon was overleden. Een tentoonstelling in zijn Paleis voor Volksvlijt was nog open maar alle concerten waren afgezegd. De maandag erop werd Sarphati begraven en bleef het PvV dicht. De begrafenis was weliswaar eenvoudig, maar er stonden duizenden belangstellenden langs de route de stad uit naar begraafplaats Beth Haim in Ouderkerk a/d Amstel. Ook zonder uitnodigingen om de plechtigheid bij te wonen, verschenen talrijke vertegenwoordigers van bedrijven en instellingen die schatplichtig waren aan Sarphati of anderszins waardeerden wat deze visionair voor hen of de stad had gedaan.



Theo Bakker's Domein



Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.



Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

